

9.0 શિક્ષણ પ્રતિમાન

ડૉ. જગદીશભાઈ આર મહિંડા

-
- ⇒ પ્રતિમાન એ આયોજન કે અનુકરણીય અનુમાન છે.
 - ⇒ જેનો ઉપયોગ અત્યાસકમ રચના કે શિક્ષણકાર્યમાં માર્ગદર્શકરૂપ બને છે.
 - ⇒ પ્રતિમાન: વિદ્યાર્થીઓના વર્તન અને કિયાને સરળ બનાવે છે.
 - ⇒ વ્યવહારમાં અનેક જગ્યાએ પ્રતિમાનનો ઉપયોગ થાય છે. દા.ત. એક ઑન્જિનિયર મકાન બનાવતાં પહેલાં મકાનનું મોડેલ બનાવે છે.
 - ⇒ આ મોડેલમાં મકાનને લગતી તમામ બાબતોને જીણવટથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.----- જે વાસ્તવિક મકાન બાંધકામ માટે ઉપયોગી બને છે.
 - ⇒ એટલે કે મકાન બાંધતા પહેલાં કેવા પ્રકારની સુવિધા પ્રાપ્ત થશે તેનો પ્રત્યક્ષ ઝ્યાલ આવે છે.
 - ❖ આજે પ્રતિમાનનો ઉપયોગ શિક્ષણમાં થાય છે.
 - ⇒ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવા માટે પ્રતિમાનનો ઉપયોગ કરે છે.
 - ⇒ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવા માટે શિક્ષણ કાર્ય કરે છે.
 - ⇒ આ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે તે જુદા જુદા અભિગમનો ઉપયોગ કરે છે.
 - ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન એટલે કે ટીચિંગ મોડેલ એ એક પ્રકારનો અભિગમ છે.
 - ⇒ શિક્ષણમાં પ્રાચીન સમયથી આવા પ્રતિમાનનો ઉપયોગ થતો.
 - ⇒ પ્રાચીન ભારતમાં પણ ગુરુજનો શિષ્યોને શિક્ષણ આપવા માટે આ અભિગમનો ઉપયોગ કરતા હતા.
 - ⇒ વિજ્ઞાન અને તકનિકીના વિકાસના કારણે ઘણા દેશોએ આવા પ્રતિમાનો વિકસાવ્યા છે.
 - ⇒ શિક્ષણનું કાર્ય શું? વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી વિવિધ શક્તિઓને વિકાસાવવી
 - ⇒ શિક્ષકનું કાર્ય પણ વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે.
 - ⇒ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓનું ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવવાનું છે. આ માટે તેના વિકાસ માટે મદદ કરવાની છે.
 - ⇒ તેના સર્વાંગી વિકાસ માટે, તેની વૈયક્તિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી, તે જરૂરિયાતો સંતોષાય તે માટે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અને અમલીકરણ કરવાનું છે.
 - ⇒ આ માટે શિક્ષકે વર્ગબંડમાં ઉચિત અનુભવો પૂરા પાડવા માટે ઉચિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, પ્રયુક્તિઓ અને અનુભવો પુરા પાડવાના છે.

- ⇒ આ પ્રક્રિયા તો પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવી છે છતાં તેના પરિણામો અસરકારક જોવા મળતા નથી. કારણ તેમાં પ્રયુક્તિઓ, પદ્ધતિઓ અને સિદ્ધાંતોનો સમન્વય જોવા મળતો નથી.
- ⇒ આ માટે ઘણાં મનોવૈજ્ઞાનિકો અને શિક્ષણવિદોએ તે ક્ષેત્રે અનેક સંશોધનો કર્યા છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાનો એ શિક્ષણના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે અસરકારક અને શક્તિશાળી માર્ગ છે.
- ⇒ પ્રતિમાનોનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પરિણામ સારું મળે છે.
- ⇒ આ પ્રકારના પ્રતિમાનો વૈયક્તિક તફાવત ધરાવતા બાળકો માટે સારું પર્યાવરણ પૂરું પાડે છે. તેમજ તેની અધ્યયન ક્ષમતા વિકસાવવામાં સહાયરૂપ બને છે.
- ⇒ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ શિક્ષણના સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂકેલ છે.
- ⇒ એમ કહેવાય છે કે અધ્યયન અને અધ્યાપન વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. પરંતુ જ્યાં અધ્યાપન થાય ત્યાં અધ્યયન થાય પરંતુ અધ્યયન માટે અધ્યાપન આવશ્યક નથી.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન: અર્થ, વ્યાખ્યા અને લક્ષણો:
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન એટલે.....
- ⇒ કોઈ ચોક્કસ પ્રારૂપ, રૂપરેખા, નમૂનો, નકલ કે છબી
- ⇒ પ્રત્યેક પ્રતિમાન કોઈને કોઈ વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવામાં સહાયક થાય છે.
- ⇒ પ્રતિમાનથી અસરકારક શિક્ષણ, અધ્યાપન સામગ્રી અને પાઠ્યકક્ષમના વિકાસ માટે ઉપયોગી બને છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન એ માત્ર અધ્યાપન અંગેની રૂપરેખા છે. જેમાં વિશિષ્ટ ઉદ્દેશોની સિદ્ધ અર્થે વિશિષ્ટ પ્રકારની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે.
- ⇒ વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવી શકાય
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન એ એક આયોજન છે. આ આયોજન અભ્યાસક્રમના ઘડતરમાં, શૈક્ષણિક સામગ્રીની રચનામાં, તેમજ વર્ગબંદને લગતી કોઈ પરિસ્થિતિમાં માર્ગદર્શન આપવા માટે ઉપયોગી છે.
- ⇒ વિશિષ્ટ પ્રકારનું શૈક્ષણિક વાતાવરણનું નિર્માણ કરવા, શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકન કરવા.
- ⇒ હીમેન----- શિક્ષણ પ્રતિમાન એ તો શિક્ષણ સંબંધિત વાતો કરવાનો, વિચાર કરવાનો માર્ગ છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાનના લક્ષણો:
- ⇒ તે વિદ્યાર્થીઓના માનસિક કૌશલ્યનો વિકાસ કરે છે.
- ⇒ તે વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રવૃત્તિનું નિર્માણ કરે છે.
- ⇒ વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષે છે. જાગૃત કરે છે.

⇒ આ પ્રતિમાનનો ઉપયોગ ગમે તે ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે કરી શકાય છે.

શિક્ષણ પ્રતિમાનની ઉપયોગિતા:

- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાનનું કાર્ય શિક્ષણના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશોની સિદ્ધ માટે મદદ કરવાનું છે. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે શિક્ષણ પ્રતિમાનો શિક્ષણના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશોની સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન શિક્ષકના અધ્યાપન કાર્યને અસરકારક બનાવે છે.
- ⇒ વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવામાં મદદ કરે છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન એ સામાજિક, બૌદ્ધિક, વ્યાવહારિક પાસાંઓના વિકાસ માટે ઉપયોગી છે. એટલે કે શિક્ષણના તમામ ઉદ્દેશોની સિદ્ધ કરવા માટે ઉપયોગી છે.
- ⇒ શિક્ષણક્ષેત્રના સંશોધન માટે વિસ્તૃત ફલક પૂરુષ પાડે છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાનો શિક્ષણના ઉદ્દેશોને વધારે મહત્વ આપતા હોવાથી શિક્ષણકાર્યને સાર્થક અને ઉપયોગી બનાવે છે.
- ⇒ વિવિધ વિષયોના શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પ્રતિમાનો ઉપયોગમાં લઈ શકાય
- ⇒ અધ્યાપન સિદ્ધાંતોને ફળીભૂત કરવામાં સહાયક બને છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાન શીક્ષણકાર્ય માટે એક ચોક્કસ રૂપરેખા પ્રદાન કરે છે.
- ⇒ શિક્ષક શિક્ષણ પ્રતિમાનો ઉપયોગ પાઠ્યકમના આયોજનમાં, પરસ્પર આંતરવ્યવહારમાં, વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવામાં સહાયક નીવડે છે.
- ⇒ શિક્ષણ પ્રતિમાનના આધારરૂપ તત્ત્વો: સોપાનો અથવા તો વ્યૂહરચના
- ⇒ ઉદ્દેશ : પ્રતિમાનની રચના કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને થતી હોય છે.
- ⇒ સંરચના: સંરચના એ પ્રતિમાનના વિકાસનો તબક્કો છે. જેમાં પ્રતિમાનની કાર્યપ્રણાલીની વાત કરેલ છે. એટલે કે આમાં કઈ પદ્ધતિ, કઈ પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ, કેવી રીતે, ત્યાર પછી શું? એટલે કે પ્રવૃત્તિઓની ક્રમિકતા દર્શાવાય છે.
- ⇒ દા.ત. શિક્ષણના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે તેની વ્યૂહરચના, યુક્તિઓ અને શિક્ષક વિદ્યાર્થી વચ્ચેની આંતરક્ષિયા વગેરે સ્પષ્ટ અને ક્રમિક થવી જોઈએ.
- ⇒ ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે.
- ⇒ સામાજિક પ્રણાલી: શિક્ષણ એક સામાજિક પ્રવૃત્તિ છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની કિયાઓની ચર્ચા.

- ⇒ મૂલ્યાંકન પ્રણાલીઃ જે ઉદ્દેશ માટે પ્રતિમાનોની રચના થયેલ છે તે સિદ્ધ થયા કે નહીં તેનું મૂલ્યાંકન થાય છે.
- ⇒ શિક્ષણની વ્યૂહરચનાઓ અને પ્રયુક્તિઓની અસરકારકતા જાણી શકાય છે.
- ❖ સંકલ્પના પ્રાપ્તિ પ્રતિમાનઃ
- ❖ સંકલ્પનાનું શિક્ષણમાં મહત્વ
- ❖ અભ્યાસકમમાં સંકલ્પનાના શિક્ષણ પર ભાર મૂકાયેલ છે.
- ❖ કોઈ પણ માહિતીને સમજવી હોય તો તેની સંકલ્પનાને સમજવી પડે, તેની સંકલ્પના સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ.
માત્ર વ્યાખ્યાઓ ગોખી નાખવાથી કે તેના બે ઉદાહરણો આપી દેવાથી તે સ્પષ્ટ થતી નથી.
- ❖ આ માટે સંકલ્પનાને સમજવી પડે.
- ❖ ઉદ્દેશઃ
- ⇒ સંકલ્પનાની સંપૂર્ણ સમજ કેળવવી,
- ⇒ આગમન તર્ક કૌશલ્યનો વિકાસ કરવો.
- ⇒ ભાષા કૌશલ્યો વિકાસ કરવો.
- ❖ સંકલ્પના પ્રાપ્તિ પ્રતિમાનના સોપાનોઃ
 - (૧) માહિતીની રજૂઆત અને સંકલ્પનાનું અભિજ્ઞાન, તેના હકારાત્મક અને નકારાત્મક ઉદાહરણો મેળવી સંકલ્પનાને ઓળખવી
 - (૨) સંકલ્પના પ્રાપ્તિની ચકાસણીઃ ઓળખ આધારે ચકાસણી કરવી
 - (૩) વૈચારિક પદ્ધતિઓનું વિશ્લેષણ